

УДК 343.985

І. В. Пиріг, доктор юридичних наук,
професор кафедри криміналістики,
судової медицини та психіатрії
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

ПРИНЦИПИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ З ПРИНЦИПАМИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ

Розглянуто принципи судової експертології як самостійної науки, що відокремилась від криміналістики, принципи судово-експертної діяльності, їх співвідношення.

Ключові слова: судово експертологія; судово-експертна діяльність; принципи; об'єктивність; детермінізм; законність; незалежність.

Principles judicial expertology, as independent science which has separated from criminalistics and principles of judicial-expert activity, their parity are considered.

Key words: judicial expertology; judicial-expert activity; principles; objectivity; determinism; legality; independence.

Постановка проблеми. Відомо, що “принцип” (*principium*) у перекладі з латинської мови означає основа, першоджерело. Під принципом розуміють основне вихідне положення наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось [1, 1125] За іншим тлумаченням, принцип – яке-небудь вихідне положення (теорії, вчення, науки тощо) або внутрішнє переконання людини, її погляд на речі [2, 588]. З означеного випливає, що принципи можуть належати до науки як певної системи знань, практичної діяльності людини або до її внутрішніх, особистісних характеристик. Принципи окремого різновиду людської діяльності та принципи науки, що її вивчає, не обов'язково мають збігатися. На нашу думку, ці поняття відрізняються, як і принципи, на яких вони засновані.

У судовій експертології питання щодо її принципів залишається дискусійним. Це пояснюється різними поглядами науковців на її сутність, що полягає в ототожненні судової експертології з судово-експертною діяльністю. Наукові дискусії навколо визначення предмета судової експертології та її принципів обумовлюють актуальність даної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи судової експертизи досліджували у різні часи провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Т. В. Авер'янова, І. А. Алієв, Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, Ф. М. Джавадов, А. В. Дулов, О. О. Ейсман, В. А. Журавель, О. М. Зінін, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, В. К. Лисиченко, Н. П. Майліс, Г. М. Надгорний, Ю. К. Орлов, О. Р. Росинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, Г. М. Соколовський, І. Я. Фрідман, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов та ін. У їхніх працях зазначено основні принципи цієї науки. Але, зважаючи на невизначеність самого предмета судової експертології, принципи науки та судово-експертної діяльності окремо не розглядалися.

© **І. В. Пиріг, 2016**

Мета статті – визначення принципів судової експертології та судово-експертної діяльності на основі аналізу наукових поглядів на поставлену проблему.

Виклад основного матеріалу. Одним із перших принципів судової експертизи визначив А. В. Дулов. Виходячи з принципів кримінального процесу, він назвав такі: дослідження судовим експертом під час проведення експертизи лише матеріалів, закріплених процесуально у кримінальній справі; проведення експертизи на первинних доказах; проведення всіх необхідних досліджень у процесі експертизи самим експертом; повне та ясне фіксування в акті експерта та в додатках до нього всього ходу дослідження експерта, прийомів, методів, аналізу й синтезу тих матеріалів справи, на підставі яких ним надається висновок [3, 30–54]. Перші два принципи належать до організації проведення експертизи, яка покладається на органи досудового розслідування чи суду. Експерт досліджує об'єкти, представлені слідчим для проведення експертизи. З'ясування питань, чи закріплені вони процесуально у справі, або є первинними чи похідними доказами, не входить до його компетенції. Останні два принципи ймовірно є обов'язками експерта і сприймаються як зрозумілі речі.

Розглядаючи принципи науки про судову експертизу, дотримуємось твердження Р. С. Белкіна, висловленого ним відносно принципів криміналістичної науки. Під ними “треба розуміти ті вихідні положення, що визначають гносеологічну направленість криміналістичних наукових досліджень, розглядаючи при цьому останню як одну з різновидів єдиного за своєю гносеологічною сутністю процесу наукового пізнання об'єктивного світу. Таке розуміння принципів криміналістики дозволяє зробити висновок про те, що в зазначеному розумінні нема й не може бути ніяких специфічних принципів даної галузі знань, а є застосування загальних принципів науки до пізнання специфічного предмета криміналістики” [4, 166–167]. Відповідно до цього ствердження можна визначити, що принципи судової експертології не відрізняються від принципів криміналістики як базової науки та загальних принципів гносеології. Під принципом у теорії пізнання “розуміють основний початок, вихідний пункт якої-небудь концепції, те, що лежить в основі окремої сукупності знань” [5, 10]. Таких принципів наукового пізнання Р. С. Белкін виділяє три: об'єктивності, історизму, системності. Т. В. Авер'янова підтримує позицію Р. С. Белкіна, але називає чотири принципи: детермінізму (причинності, історизму), об'єктивності, системності, наукової обґрунтованості [6, 160]. Ми також дотримуємося зазначеної позиції, за винятком останнього принципу, який, на нашу думку, виник у зв'язку з позицією автора щодо визначення судової експертології як науки про судово-експертну діяльність. Принцип наукової обґрунтованості судово-експертної діяльності цілком припустимий, але цей принцип відносно науки судової експертології виглядає як “масло масляне”.

Принцип детермінізму полягає у розгляді предмета судової експертології з погляду діалектичних закономірностей взаємозв'язку та взаємообумовленості процесів, що виникають під час проведення експертного дослідження. Під час дослідження експерт пізнає певні матеріальні об'єкти, що існують незалежно від його свідомості. При цьому потрібно виходити із властивостей самого об'єкта, а не думки експерта про нього, тобто не об'єкт повинен підпорядковуватись мисленню, а навпаки. Всі об'єкти мають розглядатись у взаємозв'язку окремих їх властивостей. Кожен предмет являє собою визначену єдність органічно пов'язаних між собою сторін. Водночас він перебуває у різних зв'язках та відношеннях з безмежною кількістю інших предметів і процесів. Ці зв'язки та відносини визначають і одночасно розкривають природу того чи іншого

об'єкта, процесу чи явища. Отже, щоб пізнати сутність тієї чи іншої речі потрібно розглянути сукупність її сторін окремо та у взаємозв'язку. Під час проведення будь-якої ідентифікаційної експертизи потрібно визначити комплекс ознак об'єкта, що схожі чи відрізняються від наданих зразків та на основі їх усебічного аналізу дійти певних висновків і визначити закономірності, що простежуються під час дослідження цього об'єкта.

Принцип детермінізму охоплює принцип історизму, зазначений Р. С. Белкіним. Предмет пізнання потрібно розглядати під кутом зору його виникнення, розвитку та зникнення, тобто у постійному розвитку та русі. Ця вимога виходить з визнання усезагальності руху та невідривного його зв'язку з матерією. Будь-який об'єкт розвивається у русі, що відображає його сутність, а для пізнання цього об'єкта необхідно розглядати його в русі, простежити виникнення й розвиток, перехід з однієї стадії розвитку в іншу. Будь-яка експертна методика не виникає випадково, вона ґрунтується на попередніх, доповнюючи та розвиваючи їх. З удосконаленням експертних засобів і методів певні методики зникають, слугуючи базою для утворення нових. Так, наприклад, зникли методики дослідження об'єктів фотографічними методами, що ґрунтуються на використанні аналогових фотоапаратів і фотоматеріалів, однак виникли на цьому підґрунті методики дослідження об'єктів з використанням цифрової техніки.

Принцип об'єктивності полягає у встановленні закономірностей судової експертології виключно на підставі дослідження об'єктів з використанням спеціальних знань, незалежно від соціальних, політичних та інших процесів, що відбуваються у суспільстві. Безумовно, розвиток суспільства так чи інакше впливає на розвиток будь-якої науки. Насамперед це матеріальне забезпечення країни та бажання політиків сприяти утворенню й розвитку науково-дослідних установ та організацій. Але це не означає створення науки для забезпечення потреб тих, хто виділяє на це фінансові ресурси. Судова експертологія – наука, створена для забезпечення правосуддя, тому принцип об'єктивності досить важливий у сучасних умовах реформування судочинства.

Системність судової експертології, як і будь-якої іншої науки, полягає у розгляді окремих її складових як єдиного цілого системи знань. Як правильно зазначає Т. В. Авер'янова, “специфіка принципу системності для судової експертизи напряму пов'язана з її синтетичною природою: поряд з системним підходом до знань кожної “материнської” науки судова експертиза розглядає інтегровані нею знання як єдине ціле, як систему, як сукупність взаємопов'язаних, взаємообумовлених частин цілого” [6, 161]. Принцип системності пов'язаний з принципом детермінізму. Окремі частини системи судової експертології взаємопов'язані між собою. Існування й виникнення нових теорій або розділів взаємообумовлене. Завдяки дотриманню принципу системності можливо планування розвитку науки, передбачення виникнення нових методів та методик дослідження об'єктів.

Як зазначалось раніше, потрібно розділяти принципи науки – судової експертології та експертної діяльності. На законодавчому рівні принципи судово-експертної діяльності зазначено у ст. 3 Закону України “Про судову експертизу”: “Судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження” [7].

Розглянемо ці принципи детальніше. Законність – основний принцип будь-якої галузі права. У сучасному розумінні законність – це режим громадського життя, метод державного управління, що полягає в організації суспільних відносин шляхом видання й неухильного виконання законів та інших правових актів. Законність – загальний

принцип організації сучасної демократичної держави, забезпечення прав особи, підтримання правопорядку в країні [8, 69].

Щодо експертної діяльності є різні трактування цього принципу. У коментарі до ст. 3 Закону України “Про судову експертизу” В. Г. Гончаренко пояснює: “Принцип законності означає, що будь-які дослідження, засновані на використанні спеціальних знань судового експерта, навіть коли вони спираються на сучасні досягнення науки і техніки, не мають доказового значення, якщо порушені процесуальні приписи призначення чи проведення судової експертизи” [9, 8]. Далі він також наголошує на дотриманні законів під час використання висновків судових експертиз. Діяльність з призначення експертизи та використання її висновків є слідчою діяльністю, в якій також потрібно дотримуватись принципу законності. Із твердженням, що стосується дотримання закону під час проведення експертизи, ми, безумовно, згодні.

Принцип законності в судово-експертній діяльності, на думку Н. І. Клименко, має декілька аспектів. Це забезпечення та захист прав і свобод громадян під час здійснення державної судово-експертної діяльності як з боку самих судово-експертних закладів, так і посадових осіб – судових експертів, які працюють у цих закладах. В організаційному плані режим законності означає сувору регламентацію діяльності судово-експертних закладів [8, 70]. На нашу думку, це не зовсім точно. Діяльність самих експертних закладів, у тому числі організаційна, досить різнопланова, а окремі її напрями взагалі не можуть порушувати права та свободи людини (наприклад, складання фінансової звітності). Відповідність закону діяльності посадових осіб, які працюють у цих закладах, – твердження цілком справедливе.

На нашу думку, принцип законності полягає в тому, що посадові особи, які є суб’єктами експертної діяльності, зобов’язані виконувати вимоги законодавства у точній відповідності їхньому змісту.

Принцип незалежності експерта слід розуміти як відсутність втручання в його діяльність будь-яких інших осіб. Під час своєї діяльності експерт безпосередньо перебуває у правовідносинах з керівництвом експертного закладу та органами, що призначають експертизу або залучають експертів до інших заходів у межах своєї компетенції. У науково-практичному коментарі до Закону України “Про судову експертизу” В. Г. Гончаренко слушно зазначив, що незалежність судового експерта “гарантується самим існуванням судово-експертних установ, які не входять до сфери управління міністерств та відомств, що спрямовують і забезпечують оперативно-розшукову діяльність та функції досудового розслідування” [9, 12]. У випадках недовіри до висновків експертизи, наданих експертом, який працює в установі, що належить до певного міністерства, сторони судового процесу (обвинувачення або захист) мають право призначити повторну експертизу експертній установі іншого міністерства, що також є гарантією незалежності судового експерта та правильності його висновку. В цьому ж коментарі В. Г. Гончаренко зазначає, що в разі такого тлумачення коментованого факту необхідні більш чіткі додаткові застереження, що гарантували б як формальну (процесуальну), так і фактичну незалежність судових експертів силових відомств. На нашу думку, щодо Експертної служби МВС такі застереження існують і чітко прописані у відомчих наказах.

До цього нами розглядалися питання незалежності основного суб’єкта судово-експертної діяльності – судового експерта. Але поняття “незалежність судового експерта” та “незалежність судової експертизи” не тотожні. Експерт надає висновки з експертизи

за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на його спеціальних знаннях та апробованих методиках дослідження. Він складає висновок експерта від свого імені й несе особисту відповідальність за його правдивість. За надання свідомо неправдивого висновку або за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, а також за розголошення без дозволу прокурора чи слідчого даних досудового слідства, експерт несе відповідальність згідно з чинним законодавством. Тому експерт несе відповідальність за проведену експертизу перед законом та своєю совістю незалежно від того, до якого міністерства чи відомства належить експертна установа, в якій він працює. На жаль, трапляються випадки, коли судові експерти стають залежними від грошей, що пропонуються за “потрібний” висновок, тобто отримують хабарі. Частіше пропозиція отримати хабар виходить з боку осіб сторони обвинуваченого: його родичів, захисників, самого підозрюваного чи обвинуваченого. Забезпечення впливу зазначених осіб на діяльність експерта є обов'язком керівника експертного закладу, який повинен виключити можливість безпосереднього контакту з означеними суб'єктами процесу.

Наступний принцип експертної діяльності – об'єктивність. Це поняття філософське, що означає характеристику предмета, зміст знання чи спосіб існування дійсності, яка полягає в їх незалежності від свідомості суб'єкта пізнання. Об'єктивність по відношенню до характеристики людської діяльності можна визначити як здатність суб'єкта дати відповіді на питання, незалежно від особистих уподобань, прихильностей чи вигоди. Саме поняття “об'єктивність” включає в себе поняття “незалежність”. Не можна сприймати дійсність або проводити дослідження об'єктивно, якщо людина психологічно, морально, матеріально чи якимось іншим чином від когось-небудь залежить. Тобто незалежність і об'єктивність можна розцінювати як причину і наслідок. Незалежність судового експерта сприяє об'єктивності проведених ним досліджень і наданих висновків і навпаки.

Деякі науковці вкладають у розглядуваний принцип свій зміст. Так, М. Г. Щербаківський під об'єктивністю розуміє, по-перше, що об'єкти вивчаються та описуються в тому вигляді, в якому надійшли експерту, по-друге, встановлені експертом ознаки, обставини, що викладено письмово у висновку, реально відображають властивості досліджуваних об'єктів [10, 32]. Об'єктивність експертного дослідження, на думку В. Г. Гончаренка, полягає в тому, що експерт під час проведення дослідження не пов'язаний з версією сторони, що призначила експертизу. Він установлює за допомогою спеціальних знань усі обставини справи в межах інформації, яку містять досліджувані ним об'єкти [9, 9]. З наведеними тезами, що не суперечать одні одним і характеризують різні аспекти принципу об'єктивності, ми погоджуємось.

Під час аналізу змісту принципів незалежності та об'єктивності, виникає питання про доцільність їх відокремлення. Об'єктивність щодо експертної діяльності сприймається скоріше не як принцип, а як риса характеру експерта або складова його компетентності – здатність вирішувати питання, що належать до його компетенції, користуючись виключно своїми спеціальними знаннями незалежно від власних поглядів або нахилів. На нашу думку, відокремлення принципу об'єктивності в експертній діяльності є зайве.

Наступний принцип, зазначений у Законі України “Про судову експертизу”, – повнота дослідження, науковці пов'язують із необхідністю вирішення питань, поставлених експерту та дослідженням усіх об'єктів, поданих на експертизу в повному обсязі

з використанням усіх наявних, рекомендованих для практичного застосування методик експертного дослідження [8, 70–71]. Дати відповіді на питання експертизи та описати проведені дослідження є обов'язком експерта, про який зазначено у законодавчих актах та конкретизовано в методиках розслідування. По-іншому жоден судовий експерт вчинити не може. Також не обов'язково, на нашу думку, використання всіх можливих методик дослідження, якщо окремі з них призводять до потрібних результатів. Наприклад, якщо для виявлення слідів пальців рук досить обробити предмет дрібнодисперсними порошками, то не обов'язково використовувати, скажімо, нінгідриновий метод. Щодо повноти опису всіх методів дослідження у повному обсязі, то у науковців також виникають дискусії. Певна група вчених висловлює думку щодо можливості скороченого висновку експерта. Принципи, як зазначалось раніше, є вихідними положеннями, на яких базується певна діяльність. Спірні положення, а також окремі обов'язки суб'єктів діяльності, на нашу думку, не потрібно визначати за принципами.

Значна кількість науковців називають більшу кількість принципів, ніж означено у Законі. Так, наприклад, В. М. Галкін виділяє в окрему групу такі процесуальні принципи: законності, повноти експертного дослідження; об'єктивності дослідження; загальнодоступності результатів експертизи; пов'язаності експерта представленими матеріалами справи; активності експерта; відокремлення експертних функцій від інших процесуальних функцій; процесуальної самостійності експерта; особистої відповідальності експерта за проведення експертизи [11, 77–78]. Приблизно такий же перелік принципів наводить О. О. Зайцева [12, 15–19].

Більшість із зазначених положень не можна назвати принципами експертної діяльності. У них зазначено здебільшого основи процесуального права (процесуальна незалежність і самостійність експерта, відмежування експертних функцій від функцій інших учасників процесу, персональна відповідальність експерта за наданий висновок) або особисті якості експерта (активність). Такий принцип, як загальнодоступність результатів експертизи, на наш погляд, взагалі неправильно сформульовано. Висновок експерта додається до матеріалів кримінального провадження, які не завжди й не для всіх можуть бути доступні – у прямому розумінні слова “загальнодоступність”. Розглядаючи це положення з боку доступності та простоти викладеного у висновку матеріалу для ознайомлення сторонами процесу, треба зазначити, що іноді це неможливо зробити з боку експерта у зв'язку зі складністю проведених дослідів. Сучасні експертні методики та технічні засоби, що використовуються під час досліджень, досить складні, їх неможливо описати загальнодоступною мовою.

До принципів законності, незалежності, всебічності й повноти дослідження Н. І. Клименко додає цілеспрямованість, плановість, систематичність [8, 69–71]. Останні принципи дійсно повинні мати місце. Але це не принципи, а характеристики експертної діяльності. До того ймовірніше, вони мають широке значення й властиві не лише експертній, але й будь-якому виду практичної діяльності.

Поряд із зазначеними вище, як принципи судово-експертної діяльності М. Г. Щербаківський зазначає компетентність експерта; можливість перевірки висновків експерта слідчим чи обізнаною особою; взаємодію слідчого, керівника експертного закладу, експерта, членів комісії експертів; дотримання безпеки та прав особи при проведенні експертного дослідження [10, 31–32]. Зазначені положення також не можна назвати принципами всієї експертної діяльності. Це характеристики окремих її моментів. Компетентність – це необхідна умова залучення експерта, характеризує його обізнаність

наність та професіоналізм. Взаємодія – проста узгодженість дій учасників процесу. Вона може бути гірше або краще, але без неї не буде самого процесу. До речі, взаємодія учасників процесу, своєю чергою, будується на певних принципах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Проаналізувавши принципи судово-експертної діяльності, зазначені в Законі України “Про судову експертизу” та погляди науковців, можна зробити висновок, що найсуттєвішими з них є законність і незалежність. Ми погоджуємось з думкою В. Т. Маляренка, який щодо принципів кримінального судочинства зазначив: “чим більше принципів, то менше їхнє значення, бо більше їхня розмитість” [13, 43]. Виникає також питання про доцільність закріплення принципів експертної діяльності у законодавчих актах. Ми погоджуємось із думкою Л. М. Лобойка, що “питання визначення поняття засад (принципів) кримінального судочинства та їхньої системи повинно лежати у площині наукової діяльності. Для кримінально-процесуального законодавства важливо, щоб права і свободи людини, визначені Конституцією України та міжнародно-правовими актами, могли бути реалізовані у царині судочинства. Для цього важливо правильно з урахуванням положень Конституції виписати процедурні норми” [14, 22]. На нашу думку, ст. 3 Закону України “Про судову експертизу” непотрібна. Принцип законності закладено у Конституції України, процедурні норми експертної діяльності викладено у багатьох Кодексах і Законах України, в тому числі ст. 2 цього Закону. Гарантії незалежності судового експерта чітко виписано у ст. 4 Закону. Зайве дублювання у даному випадку непотрібно.

Принцип законності завжди існуватиме у правовій державі по відношенню до будь-якої діяльності. Стосовно принципу незалежності судового експерта, а звідси й об’єктивності його висновків, положення може, на наш погляд, змінитися з поступовим переходом до змагального кримінального процесу, у якому кожна зі сторін – обвинувачення та захисту – зможе залучати до проведення досліджень експертів на свій розсуд. Вивчення дії принципу незалежності судового експерта в умовах змагального кримінального процесу є перспективним напрямом для подальших наукових розробок.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
2. Большая советская энциклопедия. – Т. 20. – М., 1957.
3. Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы в советском уголовном процессе / А. В. Дулов. – Минск : Изд-во БЕЛГОСУНИВЕРСИТЕТА им. В. И. Ленина., 1959. – 188 с.
4. Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин – 3-е изд., дополненное. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2001. – 837 с.
5. Андреев И. Д. Теория как форма организации научного знания / И. Д. Андреев. – М., 1979. – 303 с.
6. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2007. – 480 с.
7. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-ХІІ (зі змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
8. Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій : навч. посібник / Н. І. Клименко. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2007. – 521 с.

9. Экспертизы у судебной практике / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.

10. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы : учебно-теоретическое пособие / Щербаковский М. Г. – Х. : Эспада, 2005. – 536 с.

11. Галкин В. М. О принципах судебной экспертизы по уголовным делам / В. М. Галкин // Сб. науч. тр. ЦНИИСЭ. – М., 1970. – Вып. 2. – С. 77–78.

12. Зайцева Е. А. Правовой институт судебной экспертизы в современных условиях / Зайцева Е. А. – Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 2003.

13. Маляренко В. Т. Поняття, загальна характеристика та класифікація основних засад кримінального судочинства / В. Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 1. – С. 42–44.

14. Лобойко Л. М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в частині регламентації принципів кримінального процесу / Л. М. Лобойко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць. – 2010. – № 2 (48). – С. 18–25.